

Hak-Yükümlülük Bağlantısı Çerçevesinde Milli Egemenlik-İnsan Hakları İlişkisi: Hohfeld'in Hak Analizi Üzerinden 1921 Anayasası'nın Yapısal Devrimi

The Relation Between National Sovereignty and Human Rights Within the Framework of the Correlation of Right-Obligation: The Structural Revolution of 1921 Constitution Through Hohfeldian Analysis of Right

Osman Serkan GÜLFİDAN¹

¹Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun

• osmanserkan.gulfidan@omu.edu.tr • ORCID > 0000-0002-8590-3350

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Kasım / November 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 7 Şubat / February 2022

Yıl / Year: 2022 | **Cilt – Volume:** 3 | **Sayı – Issue:** 1 | **Sayfa / Pages:** 1-18

Atıf/Cite as: Gülfidan, O.S. "Hak-Yükümlülük Bağlantısı Çerçevesinde Milli Egemenlik-İnsan Hakları İlişkisi: Hohfeld'in Hak Analizi Üzerinden 1921 Anayasası'nın Yapısal Devrimi"

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 3(1), Haziran 2022: 1-18.

HAK-YÜKÜMLÜLÜK BAĞLANTISI ÇERÇEVESİNDE MİLLİ EGEMENLİK-İNSAN HAKLARI İLİŞKİSİ: HOHFELD'İN HAK ANALİZİ ÜZERİNDEN 1921 ANAYASASI'NIN YAPISAL DEVRİMİ*

ÖZ:

Hak-yükümlülük arasındaki yapısal ilişkiye odaklanarak meseleyi Hohfeld'in analitik analizi ile izah etmeye gayret eden bu çalışma, demokratik egemenlik kabulünün sağladığı teorik zeminin hakların yapısını anlamak bakımından devrimci bir işlev gördüğünü ileri sürmektedir.

Hak meşru bir talebin temelini oluşturur ve bir hakka sahip olmak başkalarından bir şeyler isteyebilecek bir konumda olmak anlamına gelir. Başka bir anlatımla, bir hak, basitçe hukuki bir ilişkinin diğer tarafına yöneltilmiş bir taleptir. Hak, bir hukuki ilişkide ilişkinin diğer tarafına yöneltilen talep ise “yükümlülük” de kaçınılmaz olarak o ilişkinin yapısında içkin bulunan bir unsurdur ve “hak” kavramı ile mecburi mütekebil bir ilişki içindedir: hukuki ilişkinin bir tarafı hak sahibi iken ilişkinin diğer tarafı ilgili hakka karşılık düşen yükümlülüğün (veya yükümlülüklerin) altındadır. Mütekebil yükümlülüğün bulunmadığı hallerde bir hakkın varlığından söz edilemez. Şayet ortada bir yükümlü bulunmuyorsa herhangi bir hak sahibi de mevcut değildir.

Egemenlik kaynağını aşkın/uhrevi bir güçte yahut bir idarecinin şahsında (veya idarecinin mensup olduğu hanedanda) buluyor ise -idare edenler lehine işleyen eşitsizlik dolayısı ile- devlet ve birey arasında anılan yükümlülük ilişkisinin kurulamayacağı, ortada bir yükümlünün bulunmayacağı ve haliyle gerçek anlamda haklardan söz edilemeyeceği açıktır.

Bu açıdan ele alındığında “Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir” hükmünü içeren 1921 Anayasası'nın ilk maddesinin ilk cümlesi hak-yükümlülük (hak sahibi-yükümlü) ilişkisinin ayakları üzerine dikileceği -devletin insan haklarının asıl yükümlüsü ve doğal koruyucusu olduğunun anlaşılmasını sağlayacak- temeli atmış olmakla devrimcidir.

Anahtar Kelimeler: Hak, Yükümlülük, Hohfeld Analizi, Milli Egemenlik.

* Bu çalışma COVID-19 salgını koşullarında hazırlanmıştır. Özü itibarıyla “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında ve Yaşam Hakkı Bakımından Devletin Pozitif Yükümlülükleri” başlıklı doktora tezinin ilgili kısmına dayanmakta olan çalışma, kaynakça yönünden gereğince zenginleştirilememiş, konu bakımından yeterince genişletilememiş/derinleştirilememiş ise bir nedeni de bu olsa gerektir.

THE RELATION BETWEEN NATIONAL SOVEREIGNTY AND HUMAN RIGHTS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE CORRELATION OF RIGHT-OBLIGATION: THE STRUCTURAL REVOLUTION OF 1921 CONSTITUTION THROUGH HOHFELDIAN ANALYSIS OF RIGHT

ABSTRACT

The present article focuses on the structural relation between rights and obligations. While trying to explain Hohfeldian analytical approach on the subject, the article states that the theoretical ground provided by the recognition of national/popular sovereignty has a revolutionary function for understanding the structure of rights.

A right is the basis of a justified claim and having a right is to be in position to make demands of others. In other words a right is simply a claim targeted to the other side of a jural relation. Therefore, the correlation between rights and obligations become obvious: one's rights are obligations in someone else and one's obligations are rights in someone else. Rights and obligations are two sides of the same jural relation and they are reciprocally connected. "Right" and "obligation" are correlative terms: if there is not an obligation there is not a right, if there is not a duty-bearer there is not a right-holder, and vice versa.

If the source of sovereignty is theocratic or if it belongs directly to the personality of an administrator (or to his/her dynasty) it is clear that the lack of equality causes that the foregoing jural relation cannot be held between the state and individuals. And again if there is no duty-bearer there is no right-holder, if there is no obligation there is no right.

In this respect the first phrase of the first article of 1921 Constitution (the recognition of national sovereignty) is revolutionary. This is because it lays the foundation of the relation between right and obligation (right-holder and duty-bearer) and reveals the fact that the states are primary duty-bearers and innate protectors of human rights.

Keywords: *Right, Obligation, Hohfeldian Analysis Of Right, National Sovereignty.*

GİRİŞ

Egemenliğin kaynağını halkın/milletin iradesinde bulması izleri eski çağlardan beri gözlemlenebilen bir fikir ise de egemenliğin kaynağının gökten yere ve sonra da monarktan topluma indirilmesi esasen aydınlanma felsefesinin etkileri ile

18. yüzyılda ve özellikle de Fransız Devrimi ile yerleşikleşmiştir.^[1] Osmanlı-Türk anayasacılık seyrinde -öncülleri/habercileri bulunmakla birlikte^[2]- egemenliğin kaynağı hususundaki kabullerde yaşanan bu küresel (ve kaçınılmaz) dönüşüme asıl olarak 1921 Anayasası'nın 1. maddesinin ilk cümlesi ile ayak uydurulmuştur^[3]. İşbu hüküm 1921 Anayasası'nın en devrimci yeniliği addolunur^[4]: "Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir".

Peki 1921 Anayasası'nın 1. maddesi neden devrimcidir?

Şüphe yok ki milli egemenlik, yeni kurulan devletin "yapıcı gücü"^[5], "bağımsızlık sloganı"^[6], saltanatın reddi/sonu^[7], siyasi iktidarın meşruiyet temelini kökten değişmesi^[8], halkın kaderinin tek bir kişi tarafından değil bizzat halk tarafından belirlenmesi^[9], egemenlik kavramının laikleşmesinde son aşamaya ulaşılması^[10] şeklinde telakki edilebilir. Öte yandan kökeni bakımından "kuramsal düzeyden hayata iniş"^[11] anlamı taşımakta olduğu düşünüldüğünde milli egemenlik ilanının bunların ötesinde -ve esasında temelinde- doğrudan yaşamlara tesir etme potansiyelini haiz, etkileri gündelik hayatta derhal görülebilecek yönlerinin de bulunması gerektiği söylenebilir. Bu itibarla 1921 Anayasası'nın 1. maddesinin ilk cümlesinin devrimci hususiyetinin tam manasıyla anlaşılması hükmün bireylerin yaşamlarında doğurduğu/doğurması muhtemel tabiki ve nazari neticelerin incelenmesine bağlıdır.

- [1] Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, 5. baskı, Beta, İstanbul, 1998, ss. 90-95; Gülden Çamurcuoğlu, "1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi", *Astana Yayınları*, Ankara, 2016, ss. 113-200; Utku Aybudak, "Modern Devlet Bağlamında Ortaya Çıkan Egemenlik Kavramı ve Egemenliğin Dönüşümü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/54, 2017, <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20175434590>, (09.11.2021).
- [2] Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 14. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 137, 189-191, 217; Bahtiyar Akyılmaz, "Milli Egemenlik Kavramının Gelişimi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2/1-2, 1998; Çamurcuoğlu, *1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi*, ss. 17, 45-102, 221.
- [3] İsmet Giritli, "Millî Egemenlik, Atatürk ve Anayasalarımız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 13, 1997, ss. 557, 559-560; Çamurcuoğlu, *1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi*, s. 215.
- [4] Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 13. baskı, Yetkin, Ankara, 2012, s. 28; Serdar Narin, "1921 Anayasası'nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi", *İzmir Barosu Dergisi*, 3, 2018, s. 79, 86.
- [5] Hamza Eroğlu, "Millî Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1, 1984, s. 137.
- [6] Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 227.
- [7] Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 255.
- [8] Burak Çelik, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 80.
- [9] Çamurcuoğlu, *1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi*, s. 18.
- [10] Fazıl Sağlam, *Anayasa Hukuku Ders Notları*, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa, 2013, ss. 65-66. Tanör ve Yüzbaşıoğlu'na göre milli egemenlik laik egemenlik/laik devlet anlayışı ile iç içedir; Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 12. baskı, Beta, İstanbul, 2012, ss. 115-116. Sevinç ve Demirkent'e göre de milli egemenlik kabulü 1921 Anayasası'nın ve Meclis'in laik karakterini ortaya koymaktadır, Murat Sevinç ve Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş Anayasası 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 45.
- [11] Yeşim Çelik, "Geçmişten Günümüze Egemenlik Kavramı ve Değişen Egemenlik Anlayışı", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22, 2018, s. 393, 414.

Millet ya da halk nevinden bir grubu egemenliğin kaynağı olarak kabul etmenin muhtelif sonucu vardır. Anayasa Hukuku ile ilişkili genel eserlerde halk egemenliği anlayışının mantıki neticeleri olarak sayılanlar şunlardır: hak seçmenlik, ihtiyari oy, genel ve eşit oy, doğrudan veya yarı-doğrudan demokrasi, emredici vekalet; milli egemenliğin mantıki sonuçları olarak ise şunlar gösterilir: görev seçmenlik, mecburi oy, genel ve eşit oy şartının olmaması, temsili demokrasi, temsili vekalet.^[12]

Sayılanlar doğru olmakla birlikte 1921 Anayasası'nın 1. maddesinin neden devrimci bir karakteri haiz olduğunu izah etmeye yetmemektedir çünkü bunlar aslında temel yapının demokratik egemenlik teorileri sayesinde geçirdiği dönüşümün doğal uzantılarıdır. Hali ile anılan hükmün yol açtığı inkılabın daha derinlerde, temelde, "hak" mefhumunun kendisinde aranması lazım gelir. Bu çalışmada hak kavramına yapısal bir bakışla yaklaşarak, hak-yükümlülük bağlantısı üzerinden, demokratik egemenlik kabulünün devlet ile birey arasındaki hukuki ilişkiyi tümünden değiştirecek teorik zemine sunduğu katkı ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Hak-Yükümlülük İlişkisi, Hohfeld Analizi Ve Yapısal Bir Zorunluluk Olarak Yükümlülük

"Hak" kavramı, çoklukla "yetki" kavramı ile tanımlanmaktadır. Buna göre, bir kişinin bir şey yapma hakkına sahip olması, o kişinin o şeyi yapmaya özel olarak yetkili olmasını ifade eder.^[13] "Hak" kavramının yetki ile ilişkilendirilmesi halinde, temelinde bulunan "talep" kavramı da görünürlük kazanır. Zira bir şey yapmaya yetkili olmak, bu yetkiye dayanan talepler ileri sürebilmeyi de içerir^[14]. Diğer bir ifade ile: "hak meşru bir talebin rasyonel temelini oluşturur... bir hakka sahip olmak başkalarından bir şeyler isteyebilecek bir konumda olmak demektir"^[15].

Böylelikle, hukuk bilimi çerçevesinde, hak, hukuken korunan meşru talep olarak ortaya çıkmaktadır. Hak, bir hukuki ilişkide ilişkinin diğer tarafına yöneltilen talep ise yükümlülük de bu ilişkinin yapısında mündemiç bir diğer unsurdur; hukuki ilişkinin bir tarafı, ilgili hakka/talebe karşılık düşen yükümlülüğün (veya yükümlülüklerin) altındadır. Mütakabil yükümlülüğün (yükümlünün) bulunma-

[12] A. Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 15. baskı, Turhan, Ankara, 2007, ss. 72-75; Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, C. I, Ekin, Bursa, 2011, ss. 443-447; İbrahim Ö. Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, 7. baskı, Legal, İstanbul, 2011, ss. 179-182; Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku: Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*, Seçkin, Ankara, 2018, ss. 250-251.

[13] Jack Donnelly, *Universal Human Rights In Theory and Practice*, 3. baskı, Cornell University Press, Londra, 2013, s. 7.

[14] Cavidan Soykan, *Bir İnsan Hakkı Olarak Bilgi Edinme Hakkı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 7.

[15] Henry Shue, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, 2. baskı, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1996, s. 13.

dığı hallerde, dar anlamıyla bir hakkın (hak sahibinin) varlığından söz edilemez^[16]. A'nın (B'ye karşı) x'e hakkının olduğunu söylemek, bir hak sahibini (A), bir hak nesnesini (x) ve bir yükümlüyü (B) işaret eder: A, B ile ilgili olarak x'e yetkilidir; B, A'ya karşı x ile ilgili mukabil yükümlülüğün (ya da yükümlülüklerin) altındadır ve A, bu yükümlülüklerin yerine getirilmesi için B'den taleplerde bulunabilir^[17].

Hak kavramının yapısal analizi açısından "sıfır/hareket noktası" sayılan^[18] Hohfeld^[19], "hak" teriminin dört değişik hukuki ilişkiyi tarif etmek için kullanıldığını belirtmekte ve bu dört çift hukuki ilişkiden neşet eden sekiz farklı hukuki konumu birbirinden ayırarak hukuki mecburi mütekalibiyetleri ve hukuki karşıtlıkları iki tablo ile göstermektedir. Buna göre hukuki mecburi mütekalibiyetler şunlardır: hak-yükümlülük ("**right - duty**"), serbestlik-hak yokluğu ("**privilege - no - right**")^[20], yetki-tabiiyet ("**power - liability**") ve bağışıklık-yetkisizlik ("**immunity - disability**"). Hukuki karşıtlıklar ise şunlardan ibarettir: hak-hak yokluğu ("**right - no-right**"), serbestlik-yükümlülük ("**privilege - duty**"), yetki-yetkisizlik ("**power - disability**"), bağışıklık-tabiiyet ("**immunity - liability**")^[21].

Hohfeld'in analitik çerçevesinde, hukuki ilişkinin "atomik" unsurları tanımsal olarak ve mecburen mütekalibidir^[22]. Hukuki mecburi mütekalibiyetler bir ilişki-

[16] Güven Urgan, Positive Obligations Of States For The Protection Of Prisoners' Rights Under The Case Law Of The European Court Of Human Rights, Yayınlanmamış Doktora Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 37; Kemal Gözler, İnsan Hakları Hukuku, Ekin, Bursa, 2017, s. 75.

[17] Donnelly, Universal Human Rights In Theory and Practice, s. 8.

[18] Nazime Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, XII Levha, İstanbul, 2015, ss. 23-24.

[19] Hohfeld'in analizi için genel olarak bkz. Mehmet Semih Gemalmaz, Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, 7. baskı, Legal, İstanbul, 2010, s. 1423; Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, ss. 21-107; Osman Serkan Gülfidan, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında ve Yaşam Hakkı Bakımından Devletin Pozitif Yükümlülükleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, ss. 25-37.

[20] Hohfeld, "imtiyaz" ("privilege") kavramının en yakın eş anlamlısının "serbestlik" ("liberty") olduğunu belirtmektedir, Wesley Newcomb Hohfeld, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", Yale Law Journal, 23/1, 1913, s. 16, 41. Hukuki bir ilişki olarak anlaşıldığında, "serbestlik" tümüyle "imtiyaz" ile aynı şeyi ifade etmektedir; Hohfeld, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", s. 36. Müellif'in "imtiyaz" kelimesini tercih etmesinin nedeni "serbestlik" kavramının hukuki bir ilişkiden ziyade kişisel ve fiziksel özgürlüğü çağrıştırdığını düşünmesidir; Hohfeld, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", s. 43. Ne var ki, günümüzde, Hohfeld'in "imtiyaz" olarak adlandırdığı durum genellikle daha kapsayıcı şekilde "serbestlik" olarak ifade edilmektedir ve "imtiyaz" terimi daha sınırlı bir kullanım alanına/çağrışıma sahiptir, Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, s. 59. Alexy'ye göre de "imtiyaz" kelimesi Hohfeld'in tarif ettiği durumun içeriği bakımından yanıltıcıdır; Robert Alexy, A Theory of Constitutional Rights, Julian Rivers (çev.), Oxford University Press, Oxford, 2010, s. 135 dn. 102. Hohfeld'in "imtiyaz" kavramının "serbestlik" olarak çevrildiği başka çalışmalar için bkz. Can Azer, Bilgi Edinme Hakkı, Yetkin, Ankara, 2010, ss. 73-74; Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, özellikle s. 30, 44, 58-67.

[21] Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, ss. 39-42.

[22] Nikolai Lazarev, "Hohfeld's Analysis of Rights: An Essential Approach to a Conceptual and Practical Understanding of the Nature of Rights", Murdoch University Electronic Journal Of Law, 12/1, 2005, http://www.austlii.edu.au/au/journals/MurUEJL/2005/9.html#t1, (08.09.2020)..

de muhakkak surette bir arada bulunurlar. Diğer bir anlatımla, beher çift mutlaka birlikte bulunmak zorundadır. Yani hukuki ilişkinin taraflarından birisi çiftlerden birine sahipse ilişkinin diğer tarafı da öbürüne sahip olmalıdır. Taraflardan biri yetki sahibi ise diğer taraf bu yetkinin kullanımına tabidir. Hukuki karşıtlıklar ise birbirlerinin tam zıtlarını oluştururlar; bunlar aynı anda aynı kişi bakımından var olamayan hukuki konumlardır. Hukuki karşıtlıkların ilişkinin taraflarından birisinde aynı anda mevcut olmaları mümkün değildir. Taraflardan biri aynı anda hem yetkili hem de yetkisiz olamaz^[23].

Hohfeld, “hukuki ilişkiler şemasında” (“**scheme of jural relations**”)^[24] yer alan hukuki kavramları iki taraf arasındaki bir ilişki şeklinde değerlendirmektedir. Böylece her bir kavramın ilişkinin diğer tarafının konumunu belirleyen mecburi bir karşılığı vardır. A ve B’nin bir hukuki ilişkinin iki tarafını oluşturmakta oldukları bir halde, A bir hususta hak sahibi ise B o hususla yükümlüdür, A bir şeyi yapmakta serbest ise B’nin A’nın bunu yapmaması için ileri sürebileceği bir hakkı olamaz, A’nın bir şeyi yapmaya yetkili olduğu durumda B için tabiiyet söz konusudur ve B A’nın bu yetkiyi kullanmasına tabidir, A’nın bağımsızlığı varsa B yetkisizdir^[25]. Her hukuki konum bir ilişkide, bir kişiye karşı sahip olunan konumdur ve hukuki konumlar mecburi karşılıkları vasıtasıyla ayrılabilir. Hohfeld’in hukuki ilişkilere dair çözümlemesi, kavramlar arasındaki mantıki bağlantının (mantıki eş değerlilik, mantıki zıtlık) ilişki fikri çerçevesinde ele alınmasına dayanmaktadır.^[26] Hohfeld’in kavramsal analizi, beher hukuki ilişkinin yalnızca iki kişiden ve ancak tek bir kişinin tek bir eyleminden (yahut eylemsizliğinden) ibaret olduğu kabulü çerçevesinde şekillenmektedir. Hohfeld, iki kişi ve bir eylemden (ya da eylemsizlikten) müteşekkil üç değişkenli bir ilişki yapısı üzerinden sekiz hukuki konumun bağlantılılığını ortaya koymaktadır^[27].

“Hak” teriminin, dört farklı hukuki “avantajı” da (talep, serbestlik, yetki, bağımsızlık) kapsayacak şekilde bir tür adı olarak kullanılmasının terminolojik bir karışıklığa ve muğlaklığa yol açtığını ifade eden Hohfeld^[28], “hak” kavramının dar anlamıyla “talep” teriminin eş anlamlısı olduğunu ve yükümlülüğe karşılık geldiğini söylemekte ve kavramın kullanımının bu sınıra özgülenmesi gerektiğini vazetmektedir^[29]. “Hak” kavramı ile yükümlülük arasında kurduğu bu mecburi müte-

[23] Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, ss. 39-42.

[24] Hohfeld, “Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, s. 32, 44.

[25] Peter Jones, Rights, Macmillan, London, 1994, s. 13.

[26] Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, ss. 42-44.

[27] Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, ss. 47-49.

[28] Hohfeld, “Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, s. 28 vd; Hohfeld, “Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, s. 717.

[29] Hohfeld, “Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, ss. 30-32; Hohfeld, “Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, s. 717.

kabileyet Hohfeld'in şemasının çekirdeğini oluşturmaktadır^[30]. Hak sahibi olmak demek, başkasının (veya başkalarının) o hak sahibine karşı yükümlülüğü (yahut yükümlülükleri) olması demektir. A, arazisine girilmemesine ilişkin, B'ye karşı ileri sürebileceği bir hakkı haiz ise B, A'ya karşı o araziye girmemekle yükümlüdür^[31]. Bununla birlikte haklar yükümlülükleri içermekte ya da yükümlülükler neden olmakta değildir. Doğrusu şudur: yükümlülük yapısal olarak hakkın mecburi karşılığıdır^[32]. Diğer bir deyişle, "haklar ve yükümlülükler aynı madeni paranın iki yüzüdür"^[33]. Birinin hakkı bir diğersinin yükümlülüğüdür ve birinin yükümlülüğü diğersinin hakkıdır. Hak ve yükümlülük aynı hukuki ilişkiden bahsetmenin iki farklı yoludur ve bu belirleme tüm hukuki mecburi mütekabiliyetler açısından varittir^[34].

Serbestlik (vehayut Hohfeld'in terminolojisi ile "imtiyaz"), yükümlülük kavramının karşıtı ve hak yokluğunun karşılığıdır. Hukuki mecburi mütekabiliyetler şeması göstermektedir ki karşısında serbestliğe sahip olunan kişi serbestliğin ilişkili olduğu eylem ya da eylemsizlik üzerinde bir hakka sahip değildir. Kendi arazisine girebilmek A için bir serbestliktir. Bu durumda üçüncü kişiler hak yokluğu halindedirler ve A'dan arazisine girmemesini talep edemezler. A'nın kendi arazisine girmeme gibi bir yükümlülüğü yoktur. Araziye girme serbestliği girmeme yükümlülüğünün zıddıdır^[35].

Hohfeld kavramsallaştırmasında yetki ise hukuki yetki olarak hukuki yetkisizliğin karşıtıdır, hukuken bir şeyi yapmaya yetkili olunması halini ifade eder. Yetkinin mecburi mütekebil konumu tabiiyettir^[36]. Birinin hukuken yetkili olması demek, hukuki ilişkinin karşı tarafının yetkinin kullanılması yoluyla konumunda meydana gelecek değişikliklere tabi olması demektir^[37]. Hohfeld'in hukuki mecburi mütekabiliyetler şemasında yer alan son ikili ise "bağımsızlık-yetkisizlik"tir. Ba-

[30] Michael K. Addo, "Does Hohfeld Still Matter", *Bracton Law Journal*, 29, 1997, ss. 7-8.

[31] Hohfeld "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning" s. 32.

[32] Hohfeld "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", s. 30 vd.; Donnelly, *Universal Human Rights In Theory and Practice*, s. 8; Sandra Fredman, *Human Rights Transformed: Positive Rights and Positive Duties*, Oxford University Press, Oxford, 2008, s. 88.

[33] Jonas Christoffersen, *Fair Balance: Proportionality, Subsidiarity and Primarity in the European Convention on Human Rights*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston, 2009, s. 103; Beysan, *Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi*, s. 43.

[34] Pierre Schlag, "How To Do Things With Hohfeld?", *Law And Contemporary Problems*, 78/1-2, 2015, s. 185, 201.

[35] Hohfeld, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", s. 32. Yükümlülük ile serbestliğin aynı içerik ve anlama sahip olmakla çelişmesiz olmaları mümkündür. Mesela, A B ile bir sözleşme yaparak kendi arazisine girme borcu altına girmiş ise, A B'ye karşı hem kendi arazisine girme serbestliğine sahiptir ve hem de kendi arazisine girme yükümlülüğü altındadır. Ne var ki bu halde de B açısından, A'nın kendi arazisine girme serbestliği girmeme yükümlülüğünün karşıtıdır, Hohfeld, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", ss. 32-33. Hohfeldçi hak-yükümlülük, serbestlik-hak yokluğu ilişkileri için ayrıca bkz. Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, ss. 132-138.

[36] Hohfeld, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning" s. 44 vd.

[37] Beysan, *Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi*, ss. 68-69.

ğışıklık bir başkasının gücünden/yetkisinden vareste olmayı ifade eder ve hukuki karşılığı tabiiyettir^[38]. İnsan davranışlarına ve sosyal ilişkilere doğrudan uygulanabilir mahiyette bulunan, bir davranışı emreden, yasaklayan ya da bir davranışa izin veren ve “birincil ilişkiler” şeklinde anılabilecek olan “hak-yükümlülük” ve “serbestlik-hak yokluğu” ikililerinin aksine, “ikincil ilişkiler” olarak adlandırılabilir olan “yetki-tabiiyet” ve “bağışıklık-yetkisizlik” ikilileri hukuki konumlar üzerinde doğrudan, insan davranışları ve sosyal ilişkiler bakımından ise ancak dolaylı yoldan tesirde bulunabilirler^[39].

Bu noktada vurgulamak lazım gelir ki, bir hakkın muhakkak surette Hohfeld’in dört kategorisinden (dar anlamıyla hak, serbestlik, yetki, bağışıklık) yalnızca birine dahil olması gerekmemektedir^[40]. Bilakis, Campbell’in ifade ettiği gibi, gerçekte herhangi bir somut hal, bu hak ilişkilerinden çoğunu birlikte içermektedir; haliyle somut durumlarda iki kişi arasındaki hukuki ilişki genellikle bu konum türlerinin bir birleşimidir^[41]. Jones, aynı hususa dikkat çekerken şu örneği kullanmaktadır: bir kişinin bir araba üzerindeki mülkiyet hakkı Hohfeldçi anlayış bakımından karmaşık bir demet teşkil eder; burada hak sahibi başkalarının arabaya zarar vermektense ya da arabayı izni olmaksızın kullanmaktan kaçınmalarına dair dar anlamda bir talep hakkı ile birlikte, arabanın sahibi olarak arabayı kullanma serbestliğine, arabayı başkasına satma veya başkalarının arabayı kullanmasına izin verme yetkisine sahiptir ve izni olmaksızın başka birinin arabayı satmasından da bağışıktır^[42].

İlaveten, somut bir olayda (yahut durumda), birden fazla hukuki ilişki kurulu olabileceğinden (ilişkiler demeti mevcut olabileceğinden)^[43], bir kişinin hem dar anlamıyla bir hakkı ve hem de -mesela- bir serbestliği bulunabilir. Dar anlamda haktan bahsedildiği hallerde, söz konusu hak negatif yükümlülüğü (ya da yükümlülükleri) icap ettirebileceği gibi pozitif yükümlülüğü (veya yükümlülükleri) de lüzumlu kılabilir. Bir hakkın mecburi karşılığı olarak birden ziyade yükümlülük doğabilir. Mevzubahis yükümlülükler demetinde hem negatif hem de pozitif yü-

[38] Hohfeld, “Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning” s. 55 vd.

[39] Matthew H. Kramer, “Rights Without Trimmings”, A Debate Over Rights, Matthew H. Kramer, N. E. Simmonds, Hillel Steiner (eds.), Oxford University Press, Oxford, 1998, s. 7, 20. Birincil ilişkiler-ikincil ilişkiler hakkında ayrıca bkz. Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, ss. 44-47; Allen Thomas O’Rourke, “Refuge From A Jurisprudence of Doubt: Hohfeldian Analysis of Constitutional Law”, South Carolina Law Review, 61, 2009-2010, s. 141, 154-156. “Yetki”, “tabiiyet”, “yetkisizlik”, “bağışıklık” kavramları hakkında ayrıca bkz. Alexy, A Theory of Constitutional Rights, ss. 155-156.

[40] Beysan, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, ss. 104-105.

[41] Tom Campbell, Rights: A Critical Introduction, Routledge, London&New York, 2006, s. 33, https://books.google.com.tr/books?id=RL-AAgAAQBAJ&pg=PA22&hl=tr&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false, (09.11.2021).

[42] Jones, Rights, s. 14.

[43] “İlişkiler demeti” fikri bizzat Hohfeld’de mevcuttur, Hohfeld, “Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, s. 21, 24; Hohfeld, “Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, ss.

kümlülükler bulunabilir^[44]. Bu yükümlülüklerin üstlenicisi tek bir kişi olabileceği gibi birden fazla yükümlü de işaret ediliyor olabilir. Bir yükümlünün negatif yükümlülüğünün gereğini yerine getirmesi fakat pozitif yükümlülüğünü ihlal etmesi olasıdır. Yükümlülerden biri yükümlülüklerini yerine getirmiş ama bir diğeri bazı yükümlülüklerini ihlal etmiş olabilir. Hohfeld analizi bu karmaşık yapıyı her bir unsuru bakımından bire indirgeyerek (bir hak sahibi, olumsuz veya olumlu bir davranış, bir yükümlü), bir ilişki çerçevesinde çözümlenmekte olduğundan yararlıdır^[45]. Hohfeld'in kavramsal çözümlenmesi, bu karmaşık yapının "iki kişi arasında tek bir konuya indirgenmiş bir çok ilişki biçiminde"^[46] analiz edilebilmesini sağlamaktadır.

Görüldüğü gibi, Hohfeldçi anlamda serbestlik, bir kişinin bir şeyi yapmak ya da yapmamak için sınırlandırılmış olup olmadığı ile ilgilenir ve yükümlülük altında bulunmamayı ifade eder. Öbür yandan, dar anlamda hak, başkalarının hak sahibi lehine yapmaları/yapmamaları gerekenler ile (başkalarının hak sahibi lehine taşıdıkları yükümlülükler ile) ilgilidir^[47]. Birinin ne yapmaya ya da yapmamaya, ne olmaya veya olmamaya hakkı olduğu suali ile serbestlikten, ona başkalarının nasıl davranılması gerektiği sorusu ile ise dar anlamıyla haktan bahsedilmektedir.^[48] Hohfeldçi kabul, dar anlamda hak sınıfı ile talep kavramına ve kaçınılmaz olarak yükümlülüğe bağlanmaktadır. Yalnızca negatif taleplerle (negatif yükümlülüklerle) sınırlı olmayan dar anlamıyla hak pozitif taleplere (pozitif yükümlülüklerle) de denk düşebilir. Negatif talepler, -A'nın arazisine girilmemesine ilişkin B'ye karşı ileri sürebileceği bir hakka sahip olması örneğinde olduğu gibi- yapmama, etmeme, engel olmama şeklinde beliren menfi içerikte taleplerdir. Pozitif talepler ise mecburi müteakbil yükümlülüğü taşıyanların pozitif bir davranışına ihtiyaç duyar; örneğin zarardan korunma ve zararın tazmin/telafi edilmesi bu kapsamdadır.^[49]

2. İnsan Haklarının Asıl Yükümlüsü: Devlet

İnceleme konumuz itibarıyla, meselenin nirengi noktası Hohfeld'in talep haklarının yükümlüsünün devlet olup olamayacağıdır. Başka bir deyişle cevabı aranması gereken soru, talep hakkının karşılığı olan yükümlülüğün, bugün anla-

[44] Shue her bir hakkın mecburi olarak bir yükümlülükler demeti ile karşılandığını söylemekte, bir hakkın gerçekleştirilmesinin negatif ve pozitif yükümlülüklerin bir birleşimini oluşturan bu yükümlülükler demetinde yer alan bütün müteakbil yükümlülüklerin birlikte ifa edilmelerine bağlı olduğunu ifade etmektedir, Shue, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, s. 53.

[45] Beysan, *Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi*, ss. 105-106.

[46] Beysan, *Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi*, s. 280.

[47] Abigail Gosselin, "Global Poverty and Responsibility: Identifying The Duty-Bearers of Human Rights", *Human Rights Review*, 8/1, 2006, s. 35, 36-37; Campbell, *Rights: A Critical Introduction*, ss. 30-31.

[48] Jones, *Rights*, s. 21; Soykan, *Bir İnsan Hakkı Olarak Bilgi Edinme Hakkı*, s. 15.

[49] Jones, *Rights*, s. 15. Pozitif yükümlülüklerin düşünsel zemini, yapısal temelleri ve içtahi gelişimi için bkz. Gülfidan, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında ve Yaşam Hakkı Bakımından Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, ss. 16-304.

şilagediği anlamda devlete düşen bir negatif/pozitif yükümlülük mahiyeti taşıyıp taşıyamayacağıdır.

Hakkın talep ve yükümlülük kavramlarıyla olan kaçınılmaz mantiki rabitasını ortaya koyarak^[50] hak ve yükümlülüğün (hak sahibi ve yükümlünün) birbirlerini gerektirdiklerini -biri olmaksızın diğersinin olamayacağını- gösteren Hohfeld bireyler arası ilişkilerden bahsetmekle yetinmiş ise de Hohfeld'in analizinde devletin hukuki ilişkisinin bir tarafında yer almasına engel teşkil edebilecek ve mesela dar anlamda bir hakkın yükümlüsü olamamasına sebebiyet verebilecek herhangi bir yön yoktur^[51].

Hohfeld, incelemesinde, "hak" kavramının içeriğine dair bir şey söylememekte, "hak" kavramını bu yönden tanımlamamakta, hakkın ne olduğu ile veya bir hakka sahip olmanın ne anlama geleceği ile alakadar olmamaktadır^[52]. Teorisinin temelinde hukuki ilişkiler arasındaki mantıki bağlar tezi bulunan^[53] Hohfeld'in çözümleme yöntemi, hakların mahiyetlerine ilişkin ampirik değerlendirmelere değil, hukuki konumların birbirleriyle tanımsal şart ilişkileri kurmalarına dayanır^[54]. Hohfeldçi inceleme, "hukukun en ufak müşterek birimleri"^[55] olan sekiz hukuki konum ve dört hukuki ilişki çerçevesinde, ikili ilişkiler üzerinden yürüyen saf analitik bir tetkiktir.^[56]

[50] Hohfeldçi yaklaşımın geniş yorumunun talep kavramı aracılığı ile hak ve yükümlülük arasındaki mecburi mütakabiliyeti kurmakta olduğu yönünde bkz. Urgan, *Positive Obligations Of States For The Protection Of Prisoners' Rights Under The Case Law Of The European Court Of Human Rights*, s. 39.

[51] Bu noktada Hohfeld usulü analiz in anayasa hukuku alanında sıklıkla başvurulan bir yöntem olmadığı belirtilmelidir. Hohfeldçi analizi anayasa hukuku meselelerinin çözümüne uygulayan ve bu analiz ile anayasal hakların nitelikleri hakkında neticelere varan çalışmasında O'Rourke, anılan ilgisizliğin, ikili ilişkileri temel alan Hohfeldçi yaklaşımın daha karmaşık bir yapı arzeden kamu hukuku meselelerine uygulanamayacağı yönünde bir kabule veya sözleşmeden yahut haksız fiilden doğan hakların devlet baskısını sınırlama maksadıyla tasarlanmış olan anayasal haklar ile mukayese edilemeyeceklerine dair bir anlayışa dayanmakta olabileceğini belirtmektedir, O'Rourke, "Refuge From A Jurisprudence Of Doubt: Hohfeldian Analysis of Constitutional Law", s. 142, 154. Ne ki Hohfeld usulü tetkik hukuki ilişkiler üzerine bina olunmaktadır ve devletin de bir hukuki ilişkide (veya hukuki ilişkiler demetinde) taraf olmasının önünde herhangi bir engel yoktur. Hukuk bilimi çerçevesinde ve genel olarak, hak haktır, yükümlülük yükümlülüktür, serbestlik serbestliktir, hak yokluğu hak yokluğudur, yetki yetkidir, tabiiyet tabiiyettir, bağlılık bağlılıktır ve yetkisizlik de yetkisizliktir. Şu halde, kamu hukuku meseleleri özel hukuk ilişkilerine nazaran daha karmaşık kabul edilseler dahi Hohfeldçi analiz bu karmaşıklığı yapısal olarak çözümlemek bakımından bir araç teşkil edebilir. Bir hukuki ilişkisinin en ufak müşterek birimleri olan Hohfeldçi sekiz konuma inildiği takdirde hukuki ilişkilerin hukukun farklı doktriner bölgelerinin hepsi için aynı olduğu yönünde bkz. Schlag, "How To Do Things With Hohfeld?", s. 230. Anayasa hukuku meselelerinde Hohfeldçi anlayışa değinen bir kısım eser için bkz. O'Rourke, "Refuge From A Jurisprudence Of Doubt: Hohfeldian Analysis of Constitutional Law", s. 143, dn. 9. Hohfeldçi analiz ile anayasa hukuku arasında bağ kuran diğer çalışmalara örnek olarak ayrıca bkz. H. Newcomb Morse, "Applying The Hohfeld System To Constitutional Analysis", *Whittier Law Review*, 9, 1987-1988, ss. 639-662; Frederick Schauer, "Hohfeld's First Amendment", *The George Washington Law Review*, 76, 2007-2008, ss. 914-932.

[52] Beysan, *Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi*, ss. 106-107.

[53] Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, s. 133.

Peki devlet bu nesnel incelemede kendisine nasıl yer bulmaktadır?

Bir defa, insan haklarının baskın özelliği devlete karşı ileri sürülmeleri, devletin sınırlanmasını veya politika değiştirmesini sağlamayı amaçlamalarıdır.^[57] İnsan hakları, devletin kişilere nasıl muamele ettiği ile ilgilenir.^[58] İnsan haklarına dair taleplerin -en azından ilk etapta- bir toplumda iktidarı ellerinde bulunduranlara karşı serdedilmesi, insan hakları kavramına içkin bir hususa delalet etmektedir: insan hakları ihlalleri, bir açıdan “resmi” olmak zorundadır; insan hakları devletler, devlet kurumları ve kamu ajanları eliyle ihlal olunur.^[59] Devlet, insan haklarının edecek bir hukuki ilişkiyi (yahut bir hukuki ilişkiler demetini) ifade eder.^[60] İlişkinin bir tarafı hak sahibi olarak bireydir. İlişkinin diğer tarafında ise devlet bulunur. Devlet şu nevi bir ilişkiler ağının muhatabıdır: a) devlet, yetki sahasında bulunan

[54] Lazarev, “Hohfeld’s Analysis of Rights: An Essential Approach to a Conceptual and Practical Understanding of the Nature of Rights”.

[55] Hohfeld, “Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, s. 58.

[56] Kramer, “Rights Without Trimmings”, s. 23. Hohfeldçi yaklaşım, tam da bu sebeple “hak” kavramına dair herhangi bir felsefi/siyasi bakışa özgülenez. Başka bir deyişle “Hohfeldçi insan hakları anlayışının” o veya bu felsefi/siyasi yaklaşımın hak kabulünü yansıtması mümkün değildir çünkü Hohfeldçi bir insan hakları anlayışı yoktur. Hohfeld’in, henüz çalışmasının başında bu hususu açıkça vurgulamakta olduğu belirtilmelidir, Hohfeld, “Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, s. 20. Hohfeld analizinin soyut felsefi yaklaşımları hukuka dahil etmediğine ve hukuki kavramları netleştirmeye yönelmiş olduğuna dair ayrıca bkz. Schlag, “How To Do Things With Hohfeld?”, s. 191, 192-200. Hali ile Hohfeld’in kimi çıkarımlarının hak kavramına dair belirli kavrayışlara sahip düşünce sistemlerinde yorumlanarak kullanılagelmesi Hohfeldçi analiz ile ilgili bir sorun değildir ve anılan analizin işlevselliği ve değeri yönünden bir etki doğurmaz. Addo, Hohfeld’in “hak” kavramının karakteristik özellikleri ile -örneğin hakkın dinamik yapısı ve durmaksızın değişmeye müsait doğası ile- ilgilenmemesini esaslı bir hata saymaktaysa da Hohfeldçi analizin işlevselliğini ve geçerliliğini teslim etmektedir; Addo, “Does Hohfeld Still Matter”, ss. 11-12.

[57] Oktay Uygun, Kamu Hukuku İncelemeleri, XII Levha, İstanbul, 2011, s. 7.

[58] Jordan Kiper, “Henry Shue on Basic Rights: A Defense”, Human Rights Review, 12/4, 2011, s. 505, 513.

[59] Thomas W. Pogge, “How Should Human Rights Be Conceived?”, Jahrbuch für Recht und Ethik/Annual Review of Law and Ethics, 3, 1995, s. 103, 107-108; ayrıca bkz. Thomas Pogge, “The International Significance Of Human Rights”, The Journal Of Ethics, 4/1-2, 2000, s. 45, 48.

[60] O’Rourke, “Refuge From A Jurisprudence of Doubt: Hohfeldian Analysis of Constitutional Law”, ss. 168-169. Bu anlamda, -mesela- yaşam hakkı, aslında hak (dar anlamda hak)-yükümlülük, serbestlik-hak yokluğu, yetki-tabiiyet, bağımsızlık-yetkisizlik ilişkilerinin bir demetidir, O’Rourke, “Refuge From A Jurisprudence of Doubt: Hohfeldian Analysis of Constitutional Law”, s. 169. Bazı suçlar için ölüm cezasının öngörülü olduğu düzenlerde, yaşam hakkı, başkalarına hak sahibinin yaşamına hukuk dışı biçimde son vermeye yükümlülüğü yükler ama aynı zamanda hakimler belirlenmiş suçlar bakımından ölüm cezasına hükmetmeye de yetkilidirler. Dahası, ölüm cezası ile karşılık bulmayan suçlar bakımından bireyler ölüm cezasından bağımsızlarken devlet organları da ölüm cezası verme konusunda yetkisizdir, Addo, “Does Hohfeld Still Matter”, s. 11. Şüphe yok ki, anılan demet, negatif taleplerle sınırlı olmayıp pozitif talepleri de kapsar. Dar anlamıyla yaşam hakkı, başkalarının ve özellikle de devletçe hak sahibinin yaşam hakkına müdahale edilmemesine dönük bir talebe denk geldiği gibi, hak sahibinin hayatının korunmasına dair pozitif yükümlülüklerin üstlenmesini de gerektirir, Addo, “Does Hohfeld Still Matter”, ss. 7-8.

asil yükümlüdür^[61]. Yani insan hakları anlayışının özünde devlete karşı dermeyan edilme fikri vardır.

Sonra, insan haklarının anayasalar eliyle güvenceye alınmış olması olasıdır. Anayasalar devletler ile bireyler arasında hukuki ilişkiler yaratırlar^[62]. Anayasal bir hak, anayasadan kaynaklanan ve Hohfeldçi anlayış ile hak, serbestlik, yetki, bağımsızlık konularından herhangi birine (veya birkaçına ya da hepsine) tekabül her bireyle ayrı ayrı hukuki ilişkiler kurar^[63] ve b) devletle beher birey arasında

[61] James W. Nickel, "How Human Rights Generate Duties to Protect and Provide", *Human Rights Quarterly*, 15/1, 1993, s. 77, 86; Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, ss. 185-186. İfade etmek lazım gelir ki, bu kısımda murat edilen, yalnızca ve basitçe hakkın mütakabil yükümlülüğünün aslen devlet tarafından karşılanmakta olduğunu göstermektir. Yoksa haklardan doğan mütakabil yükümlülüklerin devletin mi, devletlerin mi, ulusal ya da uluslararası örgütlerin mi veya bireylerin mi üzerinde olduğunu ve kimin ne kadar yükümlülük taşıdığını teferruatlı biçimde tartışmak bu çalışmanın kapsamının dışındadır. Yine de bu hususta Nickel tarafından geliştirilmiş olan görüşün aktarılmasında fayda bulunmaktadır. Nickel'e göre, 1) devletler ülkelerinde yaşayan insanlar için insan haklarının asil yükümlüsüdürler, devletlerin bu kişilerin haklarına saygı duymaları ve bu haklara saygı duyulmasını sağlamaları gerekir, 2) devletlerin diğer ülkelerdeki kişilerin haklarına saygı duymak gibi negatif bir yükümlülükleri vardır, 3) bireyler negatif biçimde, ülkelerinin içindeki veya dışındaki herkesin haklarına saygı göstermek ile sorumludurlar, 4) bireyler, seçmen ve vatandaş olarak, kendi ülkelerindeki insan haklarını geliştirmekle sorumludurlar, 5) devletler, uluslararası örgütler ve bireyler, dünya çapında insan haklarının yerine getirilmesinden ikincil düzeyde sorumludurlar, James W. Nickel, "Poverty and Rights", *The Philosophical Quarterly*, 55/220, 2005, s. 385, 396. Nickel görüşünü şöyle örneklendirmektedir: öncelikle bütün kişi ve kurumlar işkence yapmaktan kaçınmalıdır, bu haliyle işkence görmeme hakkı herkese karşı ileri sürülebilir; sonra, devletlerin kendi ülkelerindeki insanları işkenceden koruma yükümlülükleri vardır, devletler işkenceden caydırmalı, işkenceyi önlemeli ve durdurmalıdır; kaçınma negatif yükümlülüğü herkese, koruma pozitif yükümlülüğü ise devlete düşer. Sayılan bu birincil yükümlülerin yanında bir de ikincil yükümlüler bulunur: bir ülkedeki insanlar işkence edilmeme hakkına saygı gösterecek ve bu hakkı koruyacak bir siyasi sistemin yaratılmasından ve sürdürülmesinden sorumludurlar; Birleşmiş Milletler ya da Dünya Bankası gibi uluslararası örgütler de ikincil düzeyde sorumludur, bunlar işkence yapmamaları ve işkenceye karşı koruma sağlamaları için devletlere yardım etmeli, devletleri bu yönde teşvik etmeli ve gerekirse zorlamalıdır, Nickel, "How Human Rights Generate Duties to Protect and Provide", ss. 80-81. Anılan meselede diğer görüş ve tartışmalar hakkında, verili iki kaynaktan başka ve örnek olarak bkz. Pogge, "How Should Human Rights Be Conceived?"; Pogge, "The International Significance Of Human Rights"; Michael J. Green, "Institutional Responsibility for Global Problems", *Philosophical Topics*, 30/2, 2002, ss. 79-95; Brian Orend, *Human Rights: Concept and Context*, Broadview Press, Mississauga, 2002, ss. 129-154; Gosselin, "Global Poverty and Responsibility: Identifying The Duty-Bearers of Human Rights"; Urgan, *Positive Obligations Of States For The Protection Of Prisoners' Rights Under The Case Law Of The European Court Of Human Rights*, ss. 44-48; Jeremy Waldron, "Duty-Bearers For Positive Rights", *New York University Public Law and Legal Theory Working Papers*, Paper 497, 2014; Hugh Breakey, "Positive Duties and Human Rights: Challenges, Opportunities and Conceptual Necessities", *Political Studies*, 63, 2015, ss. 1198-1215.

[62] Bu çerçevede Künnemann'ın şu sözlerine dikkat çekmekte fayda vardır: "İnsan hakları bir yönüyle devletin yükümlülükleri üzerindeki sözleşmesel düzenlemelerdir; insan hakları bayrağının altında, kimse insan haklarına dayalı olmayan bir devletin meşruiyetini tanımaz... Devletin insan haklarını tanınması bir lütf değildir, daha ziyade devletin kurucu bir unsurudur ve devlet ile birey arasındaki bir sözleşme ile düzenlenir"; Rolf Künnemann, "A Coherent Approach to Human Rights", *Human Rights Quarterly*, 17, 1995, s. 342.

[63] Devlet ile bireyler arasında ayrı ayrı hukuki ilişkiler kurulması bu ilişkilerin her şartta ve daima birbirlerinden ayrı değerlendirileceklerini ifade etmekte değildir. Hakların yarışması/çatışması halinde aralarındaki bağlantıları dayanılması kaçınılmazdır; bu minvalde bir çalışma için bkz. Gülfidan, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında ve Yaşam Hakkı Bakımından Devletin Pozitif Yükümlülükleri*.

anayasal hak adedince hukuki ilişki kurulur. Bahsi geçen anayasal hak (tamamen veya bir yönüyle) dar anlamda hak olduğunda, bu ilişkideki yükümlü devlettir^[64].

Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku yönünden ise bir insan hakları sözleşmesi-ne taraf olmakla devletin uluslararası sorumluluğu işlerlik kazanır^[65]. Haliyle bu aşamadan sonra, devlet, sözleşmesel haklar bakımından -aynı anayasal haklar ile kurulan ilişkide olduğu gibi- bireyin karşısında ilişkinin taraflarından birini oluşturur. Burada da Hohfeldçi tarzda ilişkiler demeti ortaya çıkar.

Nihayetinde, açıkça görüldüğü gibi, birey-devlet arasındaki hukuki ilişki muhtelif yollarla kurulabilmekte ve bireyin dar anlamda bir hakkı mevzubahis olduğunda devlet yükümlü olmaktadır^[66]. Hohfeld'in analizi de bir hakkın varlığından bahsedilebiliyor ise devletin yükümlülüğünün bu hakkın yapısal bir sonucu olduğunun kavranmasını sağlayan analitik bir araç sunmaktadır.

Hohfeldçi tetkikin devletin yükümlülüklerinin yapısal analizini ortaya koyduğu söylenebilir. Hak ve yükümlülük kavramları karşılıklılık esasına dayanırlar ve bir hukuki ilişkinin iki tarafını temsil ederler. Birinin bir şeye hakkının olduğu hallerde ilişkinin karşı tarafı (veya ilişkinin karşı tarafındakiler) için bir yükümlülük söz konusudur. Her hak, mecburi olarak en az bir yükümlülüğe ve en az bir yükümlüye bağlıdır. Hohfeld'in kategorizasyonunda yükümlülüğün hukuki karşılığı olarak ise "serbestlik" (ya da Hohfeld'in terminolojisi ile "imtiyaz") yer alır; serbestliğin varlığı yükümlülüğün yokluğu demektir.^[67] "Serbestlik", yalnızca ilişkinin diğer tarafında bir hak bulunmadığı hallerde ("**no-right**") mevcuttur^[68]. Buradan hareketle, konumuz itibarıyla ilişkinin taraflarından biri olan devletin, hakkın varlığı karşısında "serbest" olmadığı, tersine yükümlü olduğu söylenmelidir.

[64] Mütekel hakın varlığı halinde devletin de yükümlü olabileceği hususunda bkz. Leon E Trakman, "Public Responsibilities for Electoral Fraud Beyond Correlative Rights and Duties", *Utrecht Journal of International and European Law*, 31/81, 2015, ss. 17-32.

[65] Gemalmaz, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, s. 1499. Pogge'nin kurumsal bakişını desteklemek için ileri sürdüğü argümanlardan biri, ulusal ve ulusalüstü platformlarda, yalnızca devletlerin insan hakları ihlallerinin yüklenicisi olmasıdır, bkz. Pogge, "How Should Human Rights Be Conceived?"; Pogge, "The International Significance Of Human Rights".

[66] Böylelikle, Holmes ve Sunstein'in başka bir bağlamda kullandıkları "devletsizlik haksızlığı ifade eder" ("Statelessness spells rightlessness") cümlesi, Hohfeldçi anlayışta, dar anlamda hak açısından değer kazanmaktadır; bkz. Stephen Holmes ve Cass R. Sunstein, *The Cost of Rights: Why Liberty Depends on Taxes?*, W. W. Norton, London, 2000, s. 19.

[67] Hohfeld, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", ss. 32-38.

[68] Hohfeld, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", s. 30 vd.; Hohfeld, "Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", s. 710 vd.

SONUÇ

Özel hukuk alanında ve uluslararası hukukta hayli aşına olunan “yükümlülük” (ya da “borç”), kamu hukuku alanında ve anayasa hukukunda sıklıkla başvurulan bir kavram değildir. Bir borçlu, bir alacaklı, bir borç ve bir hak içeren bu kavramın özünde bulunan “irade” ve “mütekabiliyet” fikirleri kamu hukukunda kolaylıkla kabul görmemiştir.^[69] Gerçekten de mutlak egemenlik anlayışına ve/veya hakların ancak negatif mahiyet arzedeabilecekleri, pozitif nitelik taşıyan hakların esasında hak değil yalnızca birtakım hedefler, programlar şeklinde anlaşılacakları kabulüne dayanan bir düzende devletin yükümlülükleri üzerinde durmak çok anlamlı değildir. Devletin yönetilenler için yükümlülükler yarattığı ve ancak sınırları önceden kendisi tarafından çizilmiş yükümlülüklerin yüklenicisi olduğu bir durumda, devlet ile birey arasında, borç ilişkisinin gerektirdiği eşitlikten söz etmeye yer yoktur; bu halde devlet üçüncü taraf olarak olsa olsa borç ilişkilerinin garantörüdür. Mamafih, mutlak egemenlik anlayışında vuku bulan değişim ve çözülme ile devlet ve bireyler arasındaki ilişki daha dengeli bir hale gelince, yükümlülükler teorisinin genel ilkeleri kamu hukuku bakımından da görünürlük kazanmıştır.^[70] Başka bir anlatımla, -kuvvetlerin ayrı organlara tevdi edilmeleri ve kuvvetin kuvveti sınırlandırması esasına dayanan kuvvetler ayrılığı prensibi ve- egemenliğin aşkın bir kavram olmaktan çıkarak beşerileşmesine ve ferdi iktidarın kurumsallaşmasına dayanan^[71] milli egemenlik teorisi etrafında şekillenerek mutlak egemene karşı yürütülen demokratik mücadele, sivil toplumun yatay projesi olarak, devlet fikrinin dikey mantığına karşı gelmiştir.^[72] Dahası devletler insan haklarını korumayı maksat edinen uluslararası sözleşmelere taraf olmakla kamu otoritesi-birey rabitasının münhasıran kendilerince belirlenmekten azade hale geldiğini ve uluslararası kaidelere tabi olduğunu da kabul etmiş olmaktadır. İnsan hakları hukukunda yaşanan gelişmelerin, insan hakları hukukunun ve anayasa hukukunun uluslararasılaşmasının^[73] ve bireyin insan haklarının öznesi haline gelmesinin neticesi, bireyin devlet karşısındaki otonomisinin belirginleşmesidir.^[74]

[69] Colombine Madelaine, *La Technique des Obligations Positives en Droit de la Convention Européenne des Droits de l'Homme*, Dalloz, Paris, 2014, s. 18.

[70] Jacques Chevallier, “L’obligation en droit public”, *Archives de Philosophie du Droit*, 44, 2000, s. 179, 194.

[71] Orhan Aldıkaçtı, *Modern Demokrasilerde ve Türkiyede Devlet Başkanlığı*, İstanbul, 1960, s. 8.

[72] José Delfont, *Responsabilité Pénale et Fonction Politique*, L.G.D.J., Paris, 2006, s. 1. Hakların “yukarıdan aşağı” ve “aşağıdan yukarı” temellendirilmesi/korunması hakkında ayrıca bkz. Sergio Dellavalle, “From above” or “from the bottom up”? The protection of human rights between descending and ascending interpretations”, *Definition and development of human rights and popular sovereignty in Europe*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2011, ss. 91-113.

[73] Anayasa Hukukunun uluslararasılaşması hakkında bkz. Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, ss. 400-414.

[74] Marcelino Oreja, “Souveraineté des Etats et respect des droits de l’homme”, *Protecting Human Rights: The European Dimension – Studies in honour of Gérard J. Wiarda*, Franz Matscher, Herbert Petzold (eds.), Carl Heymanns Verlag KG, Köln Berlin Bonn München, 1988, s. 7, 10-12.

Burada, yukarıda değinilmiş olan hususların konumuz bakımından taşımakta oldukları anlama bir defa daha vurgu yapmakta yarar vardır. Yükümlülüğün iki açıdan tanımlanabileceğini ifade eden Chevallier'ye göre, dar anlamıyla, bir alacaklı, bir borçlu ve bir borç etrafında şekillenen hukuki bir bağ olan yükümlülük, geniş anlamıyla ise norma içkin zorlayıcı etkinin anlatımı ve emredici gücün ifadesi olmakla normdan ayrılamaz.^[75] Yükümlülük, hukuken, hakkın mecburi karşılığıdır^[76]. Sözleşmesel ve/veya anayasal haklar devlet ile bireyler arasında Hohfeldçi bir ilişkiler ağı kurar; devlet ile yetki sahasında bulunan her birey arasında sözleşmesel/anayasal hak adedince hukuki ilişki kurulur. Bu ilişkilerde hak sahibi birey, yükümlü ise devlettir^[77]. Dolayısıyla insan haklarının asıl yükümlüsü^[78] ve doğal koruyucusu^[79] olarak devlet, hem negatif hem de pozitif yükümlülüklerin taşıyıcısıdır.^[80]

Haklar kimi belgelerde mükemmelen listelenmiş olsalar da birey-devlet arasında hak sahibi-yükümlü ilişkisinin tesis edileceği hukuki bir zemin oluşturulmuş olmadıkça kağıt üzerinde kalmaya mahkumdurlar. "Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir" hükmünü içeren 1921 Anayasası'nın ilk maddesinin ilk cümlesi hak-yükümlülük ilişkisinin ayakları üzerine dikilmesine ve hak sahibi-yükümlü irtibatının kurulmasına imkan tanıyacak bir ortamı işaret etmektedir. Böylelikle haklar ile ilişkili herhangi hususi bir hüküm ihtiva etmemekle birlikte 1921 Anayasası bu bahiste çok değerli, temel bir kırılmaya/devrime imza atmıştır.

Elbette açık hükme rağmen milli egemenlik prensibinin kağıt üzerinde kalması ve bahsi geçen ilişkinin kurulamaması da olasıdır. Milli egemenlik kabulünün içselleştirilip içselleştirilmediği, milli egemenlik anlayışının zemin hazırladığı hak-yükümlülük ilişkisinin kurulabilmiş olup olmadığı farazi bir olay/durum çerçevesinde kolaylıkla tespit edilebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nde toplumsal infiale neden olacak düzeyde şiddet olaylarının -örnek olsun ardı sıra gerçekleşen bombalı/silahlı saldırıların- yaşandığını varsayalım. Böyle bir durumda yalnızca suç faillerinin negatif yükümlülükleri üzerinde durulabiliyor, egemenden aldıkları yetki ile idare etmekte olanların siyasi mesuliyetlerine (egemene hesap verme yüküm-

[75] Chevallier, "L'obligation en droit public", ss. 179-181.

[76] Schlag, "How To Do Things With Hohfeld?", s. 201.

[77] Devlet ile birey arasındaki ilişkinin asimetrisinin devletin hukuki kişiliği, kamu hizmeti ve bireylerin yönetimde daha fazla söz sahibi olması ile eşitlik lehine bozulması ve devletin borç ilişkisinin tarafı haline gelmesi hakkında bkz. Chevallier, "L'obligation en droit public".

[78] Nickel, "How Human Rights Generate Duties to Protect and Provide", s. 86; Gözler, İnsan Hakları Hukuku, ss. 185-186.

[79] İoanna Kuçuradi, "İoanna Kuçuradi'nin Konuşması", İnsan Haklarının Felsefi Temelleri Uluslararası Semineri, İoanna Kuçuradi (ed.), 2. baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1996, s. 5.

lülüklerine)^[81] göndermede bulunanlar ve/veya devletin pozitif yükümlülüklerini (mesela üçüncü kişilerin şiddetine karşı koruma yükümlülüğünü)^[82] vurgulayanlar -dikkate alınmak şöyle dursun- yetki zilyedlerince rahatlıkla “vatan haini”/“-terörist” olmakla, “milli olmamakla” vs. itham edilebiliyor ve bu ithamlar toplum nezdinde olumlu karşılık da buluyor ise 1921 Anayasası görüşmelerinde Büyük Millet Meclisi’nde tartışmasız biçimde kabul edilen^[83] ve Türkiye Cumhuriyeti’nin takip eden tüm anayasalarında yer bulan^[84] bu temel tereke -tartışma götürmez şekilde- henüz sahiplerince devralınmamış ve sahiplenilmeyi bekliyor demektir.

Evvela, bir ilk adım sağlayan bu temel ve modern mirastan hareketle hak kavramına müteallik yapısal kavrayışın sıfır noktasına erişmek ve haklar söz konusu olduğunda devletin kategorik olarak yükümlü olduğunu anlamak lazım gelir; devletin somut olayda yükümlülük taşıyıp taşımadığının inceleneceği ve yükümlülüklerini ihlal edip etmediğinin tartışılacağı aşamalara geçmek^[85] ancak böyle mümkündür.^[86]

[80] Bugün, insan hakları alanında devlete düşen, yalnızca negatif yükümlülükler ile sınırlı değildir. Haklara müdahale etmemekle yetinmeyecek olan devletin, pozitif yükümlülükleri icabı, haklara saygı duyulmasını ve hakların etkin biçimde kullanılmasını da sağlaması gerekir, Oreja, “Souveraineté des Etats et respect des droits de l’homme”, s. 14. Henry Shue’nun üçlü tipolojisi her hakkın kaçınılmaz olarak bir yükümlülükler demetine bağlı olduğunu ve yükümlülükler demetinin hem negatif hem de pozitif yükümlülükleri içerdiğini açık biçimde ortaya koymaktadır, Shue, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*; Gülfıdan, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında ve Yaşam Hakkı Bakımından Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, ss. 37-56.

[81] Osman Serkan Gülfıdan, *Cumhurbaşkanının Cezai Sorumluluğu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 11, 16, 19, 20, 116; O. Serkan Gülfıdan, “1982 Anayasası Çerçevesinde Cumhurbaşkanının Siyasi ve Cezai Sorumluluğu”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, 5/9, 2016, s. 131, 139, 161.

[82] Yaşam hakkı bağlamında üçüncü kişilerin şiddetine karşı koruma yükümlülüğü için bkz. Gülfıdan, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında ve Yaşam Hakkı Bakımından Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, ss. 513-552.

[83] Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s. 23; Çelik, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası*, s. 69; Çamurcuoğlu, *1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi*, s. 215; Sevinç ve Demirkent, *Kurulmuş İhmal Edilmiş Anayasası 1921 Anayasası ve Tutanakları*, s. 93.

[84] Tanör, *milli egemenlik prensibinin “anayasacılığımızın temel taşı” olduğunu ifade etmektedir*, Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 255; aynı yönde bkz. Sait Güran, “Egemenlik Ulus’undur Üstünlük Anayasa’dadır”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 17, 2000, ss. 43-61.

[85] Hak-yükümlülük ilişkisinin, yani kategorik olarak yükümlülüğün ve yükümlünün tespiti bir şey, yükümlülüğün kapsam ve sınırlarının tayini başka bir şeydir; bu yönde bkz. Trakman, “Public Responsibilities for Electoral Fraud Beyond Correlative Rights and Duties”, s. 25. Devletin haklara karşılık düşen yükümlülüklerinin kapsam ve sınırlarının nasıl tayin edilmesi gerektiğine dair bkz. Gülfıdan, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında ve Yaşam Hakkı Bakımından Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, özellikle ss. 60-213, 282-308.

[86] Belirtelim ki modern devlet ve egemenlik kavramlarına vakıf olmak bunların geçirdikleri/geçirmekte oldukları/geçirecekleri başkalaşmaları anlayabilmek için de elzemdir. Bu ekseninde bir çalışma için bkz. Rukiye Akkaya Kia, *Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk*, 2. baskı, Beta, İstanbul, 2011.

KAYNAKÇA

- ADDO, Michael K., "Does Hohfeld Still Matter", *Bracton Law Journal*, 29, 1997, ss. 7-12
- AKKAYA KİA, Rukiye, *Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk*, 2. baskı, Beta, İstanbul, 2011
- AKYILMAZ, Bahtiyar, "Millî Egemenlik Kavramının Gelişimi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2/1-2, 1998, 213
- ALDIKAÇTI, Orhan, *Modern Demokratilerde ve Türkiyede Devlet Başkanlığı*, İstanbul, 1960
- ALEXY, Robert, *A Theory of Constitutional Rights*, Julian Rivers (çev.), Oxford University Press, Oxford, 2010
- ANAYURT, Ömer, *Anayasa Hukuku: Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*, Seçkin, Ankara, 2018
- AYBUDAK, Utku, "Modern Devlet Bağlamında Ortaya Çıkan Egemenlik Kavramı ve Egemenliğin Dönüşümü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/54, 2017, <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20175434590>, (09.11.2021)
- AZER, Can, *Bilgi Edinme Hakkı, Yetkin*, Ankara, 2010
- BEYSAN, Nazime, *Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi*, XII Levha, İstanbul, 2015
- BREAKEY, Hugh, "Positive Duties and Human Rights: Challenges, Opportunities and Conceptual Necessities", *Political Studies*, 63, 2015, ss. 1198-1215
- CAMPBELL, Tom, *Rights: A Critical Introduction*, Routledge, London&New York, 2006, https://books.google.com.tr/books?id=RL-AAgAAQBAJ&pg=PA22&hl=tr&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false, (09.11.2021)
- CHEVALLIER, Jacques, "L'obligation en droit public", *Archives de Philosophie du Droit*, 44, 2000, ss. 179-194
- CHRISTOFFERSEN, Jonas, *Fair Balance: Proportionality, Subsidiarity and Primarity in the European Convention on Human Rights*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston, 2009
- ÇAMURCUOĞLU, Gülden, *1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi*, Astana Yayınları, Ankara, 2016
- ÇELİK, Burak, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007
- ÇELİK, Yeşim, "Geçmişten Günümüze Egemenlik Kavramı ve Değişen Egemenlik Anlayışı", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22, 2018, ss. 393-441
- DELFONT, José, *Responsabilité Pénale et Fonction Politique*, L.G.D.J., Paris, 2006
- DELLAVALLE, Sergio, "From above" or "from the bottom up"? The protection of human rights between descending and ascending interpretations", *Definition and development of human rights and popular sovereignty in Europe*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2011, ss. 91-113
- DONNELLY, Jack, *Universal Human Rights In Theory and Practice*, 3. baskı, Cornell University Press, Londra, 2013
- ERÖĞLU, Hamza, "Millî Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1, 1984, ss. 137-163
- FREDMAN, Sandra, *Human Rights Transformed: Positive Rights and Positive Duties*, Oxford University Press, Oxford, 2008
- GEMALMAZ, Mehmet Semih, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 7. baskı, Legal, İstanbul, 2010
- GİRİTLİ, İsmet, "Millî Egemenlik, Atatürk ve Anayasalarımız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 13, 1997, ss. 557-564
- GOSSSELIN, Abigail, "Global Poverty and Responsibility: Identifying The Duty-Bearers of Human Rights", *Human Rights Review*, 8/1, 2006, ss. 35-52
- GÖZLER, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, C. I, Ekin, Bursa, 2011
- GÖZLER, Kemal, *İnsan Hakları Hukuku*, Ekin, Bursa, 2017
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, 15. baskı, Turhan, Ankara, 2007
- GREEN, Michael J., "Institutional Responsibility for Global Problems", *Philosophical Topics*, 30/2, 2002, ss. 79-95
- GÜLFİDAN, Osman Serkan, *Cumhurbaşkanının Cezai Sorumluluğu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010
- GÜLFİDAN, O. Serkan, "1982 Anayasası Çerçevesinde Cumhurbaşkanının Siyasi ve Cezai Sorumluluğu", *Anayasa Hukuku Dergisi*, 5/9, 2016, ss. 131-170
- GÜLFİDAN, Osman Serkan, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında ve Yaşam Hakkı Bakımından Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018
- GÜRAN, Sait, "Egemenlik Ulus'undur Üstünlük Anayasa'dadır", *Anayasa Yargısı Dergisi*, 17, 2000, ss. 43-61
- HOHFELD, Wesley Newcomb, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", *Yale Law Journal*, 23/1, 1913, ss. 16-59
- HOHFELD, Wesley Newcomb, "Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", *Yale Law Journal*, 26/8, 1917, ss. 710-770
- HOLMES, Stephen ve Cass R. Sunstein, *The Cost of Rights: Why Liberty Depends on Taxes?*, W. W. Norton, London, 2000

- JONES, Peter, Rights, Macmillan, London, 1994
- KABOĞLU, İbrahim Ö., Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar), 7. baskı, Legal, İstanbul, 2011
- KIPER, Jordan, "Henry Shue on Basic Rights: A Defense", Human Rights Review, 12/4, 2011, ss. 505-514
- KRAMER, Matthew H., "Rights Without Trimmings", A Debate Over Rights, Matthew H. Kramer, N. E. Simmonds, Hillel Steiner (eds.), Oxford University Press, Oxford, 1998, ss. 7-11
- KUÇURADI, İoanna, "İoanna Kuçuradi'nin Konuşması", İnsan Haklarının Felsefi Temelleri Uluslararası Semineri, İoanna Kuçuradi (ed.), 2. baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1996
- KUNNEMANN, Rolf, "A Coherent Approach to Human Rights", Human Rights Quarterly, 17, 1995, ss. 323-342
- LAZAREV, Nikolai, "Hohfeld's Analysis of Rights: An Essential Approach to a Conceptual and Practical Understanding of the Nature of Rights", Murdoch University Electronic Journal Of Law, 12/1, 2005, <http://www.austlii.edu.au/journals/MurUEJL/2005/9.html#t11>, (08.09.2020)
- MADELAINE, Colombine, La Technique des Obligations Positives en Droit de la Convention Européenne des Droits de l'Homme, Dalloz, Paris, 2014
- MORSE, H. Newcomb, "Applying The Hohfeld System To Constitutional Analysis", Whittier Law Review, 9, 1987-1988, ss. 639-662
- NARİN, Serdar, "1921 Anayasası'nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi", İzmir Barosu Dergisi, 3, 2018, ss. 79-109
- NICKEL, James W., "How Human Rights Generate Duties to Protect and Provide", Human Rights Quarterly, 15/1, 1993, ss. 77-86
- NICKEL, James W., "Poverty and Rights", The Philosophical Quarterly, 55/220, 2005, ss. 385-402
- O'ROURKE, Allen Thomas, "Refuge From A Jurisprudence of Doubt: Hohfeldian Analysis of Constitutional Law", South Carolina Law Review, 61, 2009-2010, ss. 141-170
- OREJA, Marcelino, "Souveraineté des Etats et respect des droits de l'homme", Protecting Human Rights: The European Dimension - Studies in honour of Gérard J. Wiarda, Franz Matscher, Herbert Petzold (eds.), Carl Heymanns Verlag KG, Köln Berlin Bonn München, 1988, ss. 7-15
- OREND, Brian, Human Rights: Concept and Context, Broadview Press, Mississauga, 2002
- ÖZBUDUN, Ergun, 1921 Anayasası, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992
- ÖZBUDUN, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, 13. baskı, Yetkin, Ankara, 2012
- POGGE, Thomas W., "How Should Human Rights Be Conceived?", Jahrbuch für Recht und Ethik/Annual Review of Law and Ethics, 3, 1995, ss. 103-120
- POGGE, Thomas, "The International Significance Of Human Rights", The Journal Of Ethics, 4/1-2, 2000, ss. 45-69
- SAĞLAM, Fazıl, Anayasa Hukuku Ders Notları, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa, 2013
- SCHAUER, Frederick, "Hohfeld's First Amendment", The George Washington Law Review, 76, 2007-2008, ss. 914-932
- SCHLAG, Pierre, "How To Do Things With Hohfeld?", Law And Contemporary Problems, 78/1-2, 2015, ss. 185-234
- SEVİNÇ, Murat ve Dinçer Demirkent, Kuruluşun İhmal Edilmiş Anayasası 1921 Anayasası ve Tutanakları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017
- SHUE, Henry, Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy, 2. baskı, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1996
- SOYKAN, Cavidan, Bir İnsan Hakkı Olarak Bilgi Edinme Hakkı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006
- TANÖR, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 14. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006
- TANÖR, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, 12. baskı, Beta, İstanbul, 2012
- TEZİÇ, Erdoğan, Anayasa Hukuku, 5. baskı, Beta, İstanbul, 1998
- TRAKMAN, Leon E., "Public Responsibilities for Electoral Fraud Beyond Correlative Rights and Duties", Utrecht Journal of International and European Law, 31/81, 2015, ss. 17-32
- URGAN, Güven, Positive Obligations Of States For The Protection Of Prisoners' Rights Under The Case Law Of The European Court Of Human Rights, Yayımlanmamış Doktora Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü, İstanbul, 2013
- UYGUN, Oktay, Kamu Hukuku İncelemeleri, XII Levha, İstanbul, 2011
- WALDRON, Jeremy, "Duty-Bearers For Positive Rights", New York University Public Law and Legal Theory Working Papers, Paper 497, 2014